

הזית והשמן במורשת ישראל

תקציר

עמידותו של עץ הזית וכושר הישרדותו והתחדשותו לאחר שריפה וכריתה, וכן תהליך הפקת השמן מן הזיתים על-ידי חיבוט, כתישה וסחיטה הזכירו לחז"ל תכונות ומאפיינים בעם-ישראל. פסוקים ומדרשים רבים מתמקדים בהקבלה שבין העץ, הפרי והשמן לבין עם ישראל, גורלו ויחודו ותכונותיו. לאור כל אלו יובן מעמדו המיוחד של הזית בין שבעת המינים ובמקרא ("מלך העצים") וחשיבות השימוש דווקא בשמן הזית להדלקה במנורת המקדש.

מבוא

בין שבעת המינים שנשתבחה בהן ארץ-ישראל נזכר הזית בשם "זית שמן" הכולל את הפרי ואת מוצרו. ואכן הזית כעץ, הזיתים כפרי והשמן כתוצר, תופסים מקום נכבד במורשת ישראל. **בשמן זית** נמשחו כלי המקדש, הכוהנים והמלכים. את מנורת המאור מלאו **בשמן זית** זר ויש מהדרין להדליק רק בו נר של שבת, כדברי ר' טרפון: "אין מדליקין נר של שבת אלא **בשמן זית** בלבד" (שבת כ"ו ע"א). עליו של הזית מופיעים כסמל על מטבעות יהודיים וכן כמרכיב בסמלה של מדינת ישראל, עפ"י חזונו שח הנביא זכריה: "ראיתי והנה מנורת זהב... ושניים זיתים עליה אחד מימין הגולה ואחר על שמאלה..." (זכריה ד'). יישובים ואתרים רבים בישראל נקראו על שם עץ הזית ומוצריה, כגון: הר-זיתים, עין זיתים, זיתן, כפר זיתים, בית זית, יצהר, בן שמן, גת-שמנים, ועוד. להלן נצביע על הקשר והדימוי שבין עץ הזית פריו ושמןו לבין עם-ישראל וגורלו, קשר שיסביר את מקור חשיבות הזית ושמןו במסורת ישראל.

* ולא שמן אגוזים, צנונות וכד' (מנחות ה', וכן תנחומא תצוה ג').

א. הקשר שבין עץ הזית ותכונותיו לבין עם-ישראל

עץ הזית מאריך ימים למעלה מאלף שנים והוא בעל כוח התחדשות בלתי רגיל לאחר שריפה או כריתה, ולכן הפך לסמל של הישרדות. נטייתו להצמיח גרופיות מסביבו ולהתחדש לאחר תלאות שונות מזכירה את עם-ישראל הממשיך להתקיים למרות כל מאורעות ההיסטוריה, בבחינת "וכאשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ" (שמות). גם לאחר המבול (שבלבל הכל) שרד רק הזית העמיד מכל העצים ואת עליו הביאה היונה

תאריכים: בית-בד, גרופית, נצר, גפת, כתית.

לנח, ומאז הפך סמל לשלום, להמשכיות ולנצחיות. עץ הזית אינו נוטה להתלע ולהרקיב, אי לכך הוא משמש לחיטוב ולפיסול תבליטים שונים ותשמישי קדושה.

תכונה נוספת לעץ הזית היא רעננותו, עמידותו בתנאי יובש והיותו עץ ירוק-עד שאינו עומד בשלכת. חז"ל דרשו זאת על הפסוק "זית רענן יפה פרי תואר קרא ה' שמך..." (ירמיהו י"א 16) והשוו זאת לעם-ישראל: "אמר ר' יהושע בן לוי: למה נמשלו ישראל לזית? לומר לך: **מה זית אין עליו נושרין**, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים, אף ישראל אין להם בטילה עולמית (דהינו כליה מוחלטת), לא בעולם הזה ולא בעולם הבא" (מנחות נ"ג עמ' ב').

לעלי הזית צד ירוק וצד מכסיף, ולעיתים כשהשמש בזווית מסוימת, והרוח רוחשת בענפים, נדמה כי העץ **בוהק זורח ומאיר**, וזאת דרשו חז"ל: "ונקראו ישראל **זית רענן שחם מאירים לכל**" (שמות רבה ל"ו ב'), בבחינת "אור לגויים" בנבואותיו של ישעיהו.

עץ זית אינו מקבל הרכבה וגם בכך מסמל הוא את עם-ישראל שאינו מתערב בגויים: "מה הזיתים אין בהם הרכבה, אף בניך לא יהא בהן פסולת" (ירושלמי, כלאיים, פ"א ה"ז).

תמונת עץ הזית העתיק ושבע השנים אשר מוקף בגרופיות ושתילי זיתים (נצרים), שחלקם מיועד לנטיעת כרם זיתים צעיר עמדה לנגד עיניו של דוד – משורר תהלים – בפסוק "בניך כשתילי זיתים סביב לשולחןך" (תהלים קכ"ח). כלומר, האב הזקן מסב לשולחן וסביבו בניו – דור ההמשך – היונק ממסורתו ועתיד להקים בתים חדשים בישראל על ברכי המורשת היהודית.

ב. הקשר שבין פרי הזית ושמנו לבין עם-ישראל

פרי הזית נלקט בדרגות הבשלה שונות ומעובד למטרות שונות. דבר זה בא לידי ביטוי במדרשי חז"ל, הרואים בכך רמז לרבדים שונים בעם-ישראל: "מה הזית הזה, זיתים לאכילה, זיתים ליבש וזיתים לשמן... כך באים בני הגרים, מהם בעלי מקרא, מהם בעלי משנה, מהם בעלי משא ומתן, מהם חכמים, מהם נבונים ומהם יודעי דבר בעתו..." (במדבר רבה ח' י').

הזית עצמו בעל טעם מר אך השמן המופק ממנו ערב לחיך, וגם תכונה זו נדרשה על-ידי חז"ל באופנים שונים: "מה השמן הזה – תחילתו מר וסופו מתוק, כך הן דברי תורה: אדם מצטער בהן תחילה ועושה בהן אחרית טובה..." וכן: "שמן תורק שמך" (שיר השירים א' 3) "מה השמן הזה מר מתחילתו וסופו מתוק, כך ישראל, כפי שנאמר: "והיה ראשיתך מצער, ואחריתך ישגה מאד:" (איוב ח' 7) (מדרש שיר השירים א' כ"א). "מה השמן הזה מביא אורח לעולם, כך ישראל אורח לעולם" (שם).

תהליך הפקת השמן מן הזיתים ע"י חיבוט (נקיפה), פריכה וכתישה באבני בית-הבד (ממל וים), סחיטה בעקלים תחת מכבש בורג או קורה ומשקולות, משמש גם למשל וסמל לעם-ישראל במדרשי חז"ל: "מה הזית הזה, עד שהוא באילנו – מגרגרין אותו, ואחר-כך מורידין אותו מן הזית ונחבט, ומשחובטין אותו, מעלין אותו לגת ונותנין אותו במטחן, ואחר-כך טוחנין אותו, ואחר-כך מקיפין אותו בחבלים, ומביאין אבנים, ואחר-כך נותנין את שומנו, כך ישראל: באים אומות העולם וחובטין אותו ממקום למקום, וחובשים אותם וכופתים אותם בקולרין, ומקיפין אותו טריותין (חיילי המלך), ואחר-כך עושין תשובה והקב"ה עונה להם" (שמות רבה ל"ו א'). דהינו: עם ישראל זקוק לעיתים לגלות וייסורים על מנת שיוציא את הפוטנציאל הרוחני הגלום בו, יעשה תשובה ויחזור לבוראו.

כיוצא בזה: "אמר ר' יוחנן: למה נמשלו ישראל לזית? לומר לך: מה זית אינו מוציא שמנו אלא על-ידי כתיתה, אף ישראל אין חוזרים בתשובה אלא על-ידי יסורין" (מנחות נ"ג ב') "מה השמן הזה אינו משתבח אלא על-ידי כתישה, כך ישראל אין עושים תשובה אלא על-ידי יסורין" (מדרש שיר השירים א' כ"א).

כשם שעץ הזית אינו מקבל הרכבה כך גם שמנו אינו מתערב בשאר משקים, וחז"ל מצאו בכך רמז לאי-התבוללותו של עם-ישראל בגויים: "מה השמן הזה אינו מתערב במשקין אחרים, אף ישראל אין מתערבים באומות העולם" (מדרש שיר השירים א' כ"א), וכיוצא בזה: "כל המשקין מתערבין זה בזה, והשמן אינו מתערב אלא עומד. כך ישראל, אינן מתערבים עם עכו"ם, שנאמר: 'ולא תתחתן בם' (דברים ז' 3). כל המשקים אדם מערב בהן ואינו יודע אי זה עליון ואי זה תחתון, אבל שמן – אפילו אתה מערבו בכל משקין שבעולם, הוא נתון למעלה מהן. כך ישראל, בשעה שהם עושים רצונו של מקום, ניצבים למעלה מהעכו"ם, שנאמר: 'ונתנך ה' אלהיך עליון על גויי הארץ' (דברים כ"ח ו') (שמות רבה ל"ו א').

ג. הזית והשמן כמוזן וכמרפא לאדם

פסוקים רבים ומאמרי חז"ל מעידים על החשיבות הרבה שייחסו לזית ולשמן בעיקר כמעודד וזיכרון, חכמה, מאור-פנים וחוסן גופני. הוא שימש גם לריפוי פצעים, עידון העור וסיכת תינוקות.

"ותבוא כמים בקרבו, וכשמן בעצמותיו" (תהלים ק"ט 18).

"ולא חובשו ולא רוככה בשמן" (ישעיהו א' 6).

"דשנת בשמן ראשי" (תהלים כ"ג 5).

"החושש בראשו ומי שעלו בו חטטין – סך השמן" (תוספתא תרומות ט' 14).

"ושמן על ראשך אל יחסר" קהלת ט' 8.

יואב שלח לקרוא לאשה התקועית החכמה (שמואל ב' י"ד) מנחלת שבט אשר, שארצו מבורכת בשמן הגורם לחכמה, כדברי ר' יוחנן: "מתוך שרגילין בשמן-זית, חכמה מצויה בהן" (מנחות פ"ה עמ' ב').

השמן מעודד וזיכרון, בניגוד לזית הגורם לשכחה: "אמר ר' יוחנן: כשם שהזית משכח לימור של שבעים שנה, כך שמן-זית מיטיב לימור של שבעים שנה" (הוריות י"ג עמ' ב'), ולכן כיום נוהגים לטפטף שמן זית על זיתים הנאכלים, בבחינת "יבוא הבן (השמן) ויתקן מה שפגם האב (הזית)".

השמן ידוע בחשיבותו הקוסמטית לעור הגוף, ועל כך דרשו חז"ל: "מה השמן מעדן את הראש והגוף, כך דברי תורה מעדנים את הראש והגוף" (שיר השירים רבה א' י"ט), וכן ברות "ורחצת וסכת (בשמן)... (רות ג' 3), ובאסתר "ששה חדשים בשמן המור..." – דרשו חז"ל: "זה שמן זית שלא הביא שלישי (דהינו בוסר)... שמעדין את הבשר" (ילקוט שמעוני אסתר ב'). כידוע, הצטיינו בנות שבט אשר ביופיהן הודות לשימוש בשמן הזית – "מאשר שמנו לחמו", שבנותיו נאות, שנאמר: 'כי אשרוני בנות' (בראשית ל'). וכן הוא אומר: 'יהי רצוי אחיו' – בבנותיו, 'והוא יתן מעדני מלך' – שבנותיו ראויות למלכות" (בראשית רבה צ"ט, י"ב).

רעיון דומה אומר ר' לוי: שהיו בנותיהם נאים, והיו נשואות לכוהנים ולמלכים שנמשחו בשמן זית (שם ע"א, י').

שמן הזית נודע גם כגורם לחוסן וכמשמר נעורים וכושר גופני, ועל כך יעיד סיפורו של ר'

חנינא בתלמוד: "ילד עד כמה? אמר ר' אלעאי אמר ר' חנינא: כל שעומד על רגלו אחת וחולץ מנעלו ונועל מנעלו (דהינו לא הגיל קובע אלא הכושר הגופני). אמרו עליו על ר' חנינא, שהיה בן שמונים שנה והיה עומד על רגלו אחת וחולץ מנעלו ונועל מנעלו. אמר ר' חנינא: חמין (מים חמים) ושמן, שסכתני אמי בילדותי, הן עמדו לי בעת זקנותי" (חולין כ"ד ע"ב). רעיון דומה על סגולותיו של שמן הזית לשמר נעורים מופיע בילקוט שמעוני תתקס"ב: "ברוך מבנים אשר" (דברים ל"ג) – אמרו על בנותיו של אשר שהזקנה כבתולה, שנאמר: "וזכימך דבאיך".

יהי רצון שנזכה לבנין בית-המקדש ולחידוש ההדלקה במנורת המאור בשמן זית זך בקרוב בימינו – אמן.

מראי מקומות

- אביצור, ש' (1977).
 אביצור, ש' (תשמ"ז).
 אטרוז, ד', וצפריר, ד' (1968).
 גולדשמידט, ש', קוטב, מ' (עורכים, תשמ"ב). דגן תירוש ויצהר, ירושלים, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לת"ל, עמ' 47-75.
 הלוי, ד' (עורך, תשמ"ו).
 הראובני, נ' (תשי"ז).
 הראובני, נ' (1980).
 זהרונ, ע' (עורכת, תשמ"ה).
 פליקס, י' (תשי"ז).
 פרנקל, ר' (תשמ"ו).
 קריספיל, נ' (תשמ"ד).
 קריספיל, נ' (תשמ"ט).
 שאולי, מ' (תשמ"ז).
 עזרת שמן ועשית הסבון, אדם ועמלו, ירושלים, כרטא, עמ' 184-187.
 בית הבד המסורתי, אדם ועמלו, 6. תל-אביב, מוזיאון א"י.
 הזית (מאמרי חז"ל, בוטניקה וצירופי לשון). כי האדם עץ השדה, תל-אביב, תרבות וחינוך, עמ' 131-142.
 חי וצומח בעונתו – הזית נושא לימודי לבתי מדרש למורים. גבעת-רם ירושלים, האוניברסיטה העברית, המכון להוראת המדעים ע"ש ע. דה-שליט.
 זית רענן, בסוד אילן ופרח, תל-אביב, דרורה הראובני, עמ' 99-108.
 הזית, טבע ונוף במורשת ישראל, נאות קדומים, עמ' 93-95.
 זית שמן, דרך ארץ, חלק ב', תל-אביב, משרד הביטחון, עמ' 54-59.
 עולם הצומח המקראי, גבעתיים, מסדה, עמ' 25-32.
 בית הבד הקדום, אדם ועמלו, 7. תל-אביב, מוזיאון א"י.
 ילקוט הצמחים, ב', ירושלים, כנה, עמ' 166-185, ערך: זית (פולקלור, רפואה, מתכונים, מלאכת-יד וכו').
 לחם הארץ, (ילדים והורים מבשלים מצמחי א"י) פולקלור, אגדות ובישולי שדה, תל-אביב, מעריב, עמ' 15-16.
 מרפא הבושם, אשדוד, מרכז הרב שאולי, עמ' 127-134.